

Osmanlıda Vakıfların Yeri ve Önemi
The Place and Importance of Foundations in Ottoman**Muhammed Kemal Bostan¹****Öz**

Toplumsal ilişkilerde yardımlaşma ve dayanışma ruhunun güçlendirilmesi ve sosyal sermayenin artırılabilmesi için inşa edilen vakıf müesseseleri geçmişten günümüze, gündelik hayatın vazgeçilmez toplumsal kurumlarından birisi olmuştur. İslamiyet öncesinde vakıfların varlığından söz edilebilse de vakıflar, İslamiyet'i kabul eden Arap medeniyetinde kurumsal bir oluşum olarak ortaya çıkmıştır. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinin ardından Türk dünyasında da yaygın hale gelmiştir. Vakıf müesseselerinin ve sundukları hizmetlerin kapsamı, İslam'ın daha geniş coğrafyalara yayılması ve özellikle Türk-İslam sentezi içerisinde vakıf kültürünün genişlemesiyle beraber en parlak dönemlerini yaşamıştır. Vakıflar yüz yıllar boyunca özellikle barınma, eğitim, sağlık hizmetleri başta olmak üzere sosyal dayanışmayı güçlendiren, toplumsal ihtiyaçları karşılayan ve diğer yandan taraflara doğrudan ya da dolaylı olarak ekonomik etkileri olan faaliyetleri devam ettirmişlerdir. Ayrıca vakıflar devlet idaresinden şehirleşmeye kadar pek çok siyasal ve sosyal alanda da nüfuz elde etmiş müesseseler olmuştur. 20. yüzyılda sosyal refah devleti anlayışının egemen olmasıyla birlikte daha önce vakıflar tarafından yürütülen toplumsal hizmetlerin pek çoğu artık çağdaş devletlerin sunduğu kamu hizmetlerine dönüşmüştür. Bu çalışmada Osmanlı dönemindeki vakıflar, vakıflar aracılığıyla verilen hizmetlerin içeriği ve sosyal hayattaki yansımaları analiz edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Vakıflar, Osmanlı Devleti, Sosyal Harcamalar**Abstract**

From past to present, foundations (Vakıfs), which are constituted in order to strengthen assistance and solidarity spirit and to increase social capital in social relations, have been one of the indispensable social institutions of everyday life. Although it is possible to assert the existence of foundations in Pre-Islamic era, they essentially rise as an institutional entity in the Arabic civilisation that embraced Islam. They become common also in Turkish world after Turks embraced Islam. The foundations and services they provide experienced the golden age after Islam spread to wide geographies and foundation culture developed within Turkish-Islamic synthesis. Throughout the centuries, they have maintained facilities that empower social solidarity such as sheltering, education and health services, that meet the social needs and that affect the economy directly or indirectly. Moreover, they have penetrated into political and social ground from state administration to urbanisation. Most of social services that are conducted by the foundations previously have turned into public service after social welfare state understanding dominated in 20th century. In this study, foundations in the Ottoman era and their services with content and reflections in social life are analysed.

Keywords: Foundations, Ottoman, Social Expenditures.**JEL Classification:** D69, L31, N0.

¹ Yrd.Doç.Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, mkemal.bostan@hotmail.com

Giriş

Yardımlaşma ve dayanışma duygusu temelinde inşa edilen vakıf kurumları geçmişten bu yana sosyal hayatımızın önemli unsurlarından birisi olagelmıştır. Vakıf kurumu, söz konusu duygu ve düşünceler ekseninde yüzyıllar önce insan odaklı hizmet anlayışını geliştirmiş ve “alan eli” ile “veren eli” buluşturan bir medeniyet örneği oluşturmuştur. Günümüz refah devleti anlayışıyla benimsenmiş olan pek çok kamusal hizmetin, geçmişte vakıflar tarafından yerine getirildiği görülmektedir. Söz konusu hizmetlerin eğitim, sağlık ve daha pek çok alanda sosyal dayanışmayı ve gelişimi gözetilen taraflarına ilave olarak doğrudan veya dolaylı olarak ekonomik etkileri olduğu da görülmektedir. Öyle ki devlet idaresinden şehirleşme olgularına kadar pek çok alanda etkileri görülen vakıflar sosyal hayatın en önemli aktörlerinden birisidir.

Osmanlı devletinde hastanelerden, eğitim kurumlarına, yolcuların ağırlanması hatta kuşların doyurulmasına kadar hemen hemen her alanda hizmet için kurulmuş vakıflar toplumsal düzenin önemli bir parçası olmuştur. Öncelikli hedefi muhtaçların eksikliklerinin giderilmesi olan vakıf kurumlarında vakıf hizmetinde kullanılmak üzere ücret karşılığı hizmetler de verilmiştir.

Her ne kadar İslamiyet'ten önceki dönemlere ait farklı milletlere ait dönemlerde de ibadethane gibi halka yönelik kurumlar bulunsun da tüzel kişiliği olan ve sonsuza kadar hayır sevap amacıyla kurulan vakıflar İslamiyetle ortaya çıkmıştır (Berki, 1957, s.22). Pek çok kitap ve makaleye konu olmuş ve halen olmakta olan vakıflar konusu bu çalışmaya sığamayacak kadar geniştir. Bu nedenle çalışmamızda Osmanlıda vakıfların yeri ve önemi incelenmiştir.

1. Vakıf Hakkında Genel Bilgiler

1.1. Vakfın Tanımı ve UNSURLARI

Vakıflar, sadece Allah rızasını kazanmak için, varlıklı kişiler tarafından faydası tamamen ihtiyaç sahiplerine bırakılmak üzere kurulan kurumlardır. Dini temele dayanması (Berki Ş. , 1981, s.134) ve vakfeden kişi tarafından geri alınamaması vakıfların sürekliliği için iki önemli etken olmuştur (Kazıcı, 1985, s.28). Öztürk (1995) tarafından ortaya konulan eserin üçüncü bölümünde, başta Kur'an ve sünnet olmak üzere vakıflara temel teşkil eden dini referanslar hakkında daha geniş bilgiye ulaşılabilmektedir (Öztürk, 1995, s.117-133).

Osmanlı devleti döneminde ekonomik ve sosyal bir yapıya bürünerek hukuki altyapı temelinde kurumsallaşan vakıflar, Türk kültür ve medeniyetinin Anadolu topraklarında çekirdeğini oluşturan kurumlardır (T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2009, s.ii). Vakıf olarak kurulan mektep, medrese ve kütüphaneler insanlığa yıllarca kültür aktarıcısı olarak hizmet vermiş olan kuruluşlar olarak öne çıkmaktadır. Yaygın kanaate göre Osmanlı döneminde vakıflar, kamu kurumu olmadıkları halde bazı kamu hizmetlerini ifa eden sivil kurumlar olarak kabul edilmektedirler (Dülger, 2005).

Vakfı oluşturan ve birbirinden ayrılmayacak şekilde aynı anda vakıf kurumunda bulunması gereken temel unsurları vakfı yapan (vakıf), vakıftan faydalanan (mevkufunaleyh), vakfedilen şey (mevkuf) olarak üç ana başlıkta toplamak mümkündür (Ertem, 2011, s.27). Bu üç unsurun birbirleriyle olan ilişki ve iletişimi ise “vakfiye” denen kuruluş senetleri belirler.

Dini ve hukuki bir kurum olan vakıf oluşumunun meydana gelebilmesi için gerek vakfedende, gerekse vakfedilen malda bazı niteliklerin bulunması gerekir. Bunlar vakfeden ve vakfedilen malda bulunması gereken nitelikler olarak aşağıdaki gibi ifade edilebilir (Kazıcı, 1985, 35);

Vakfeden Kişide Bulunması Gereken Şartlar

- i. Kişinin tam fiil ehliyetine sahip olması gerekir, hür, reşid ve akıl sağlıklı yerinde olmalı,
- ii. Kişi borcunu ödeyemeyecek derecede kısıtlı olmamalı,
- iii. Kişi vakfa gönüllü olmalı,

iv. Kişi, vakfettiği mülkü inancına göre hayır ve sevap kazanmak niyeti ile yapmış olmalı, (Vakıfta, Allah'ın rızası ve toplumun menfaati gözetilmelidir).

Vakfedilen Malda Bulunması Gereken Şartlar

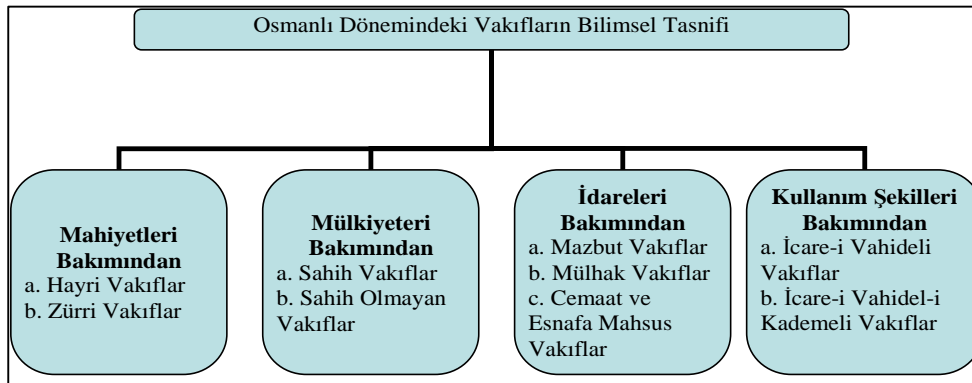
- i. Vakfedilen mal, vakıf esnasında vakfedenin mülkü olmalıdır. Kişi kendi mülkü olmayan bir şeyi vakfedemez.
- ii. Vakfedilen mal alacak veya menfaat olmamalıdır.
- iii. Vakf olacak malın ev, daire, dükkan, ağaç, arazi gibi gelir getiren mülk (akar) olmalıdır.
- iv. Vakfa konu olan malın, sonradan ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları önleyecek kadar bilinmesi ve belirli olması gerekir.
- v. Vakfedilecek bina ve ağaçların yıkılma ve sökülme ihtimali olmamalıdır. Başkasının arsası üzerine yapılmış bina veya dikilmiş ağaçlar vakfedilemez.
- vi. Vakıfta muhayyerlik (seçmeli olma durumu) olmaz. Kişi belli bir zaman içinde vakfetme konusunda muhayyer olmak üzere bir malı vakfetse bu vakıf gerçek olmaz.
- vii. Vakıf gelecekteki bir mala bağlı olmamalı, mevcut bulunan bir mal üzerinden vakıf kurulabilir.

Bu şartlara sahip olan kişiler, mallara ilişkin şartların da sağlanması halinde ya tescil yoluyla kadının (hakim) yapacağı araştırma sonucunda şahitlerin huzurunda kayda geçirilerek ya da vasiyet yoluyla mallarını vakfedebilirlerdi.

1.2. Vakıf Çeşitleri

Osmanlı dönemindeki vakıflara ilişkin Vakıflar Genel Müdürlüğünden edinilen bilimsel tasnif, tablolatırılmış haliyle aşağıda görülmektedir.

Tablo 1: Türk Medeni Kanunu'ndan Önce Kurulmuş Vakıfların Bilimsel Tasnifi

Vakıflar Genel Müdürlüğünden alınan bilgilere göre vakıf çeşitleri aşağıda kısaca açıklanmıştır (T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Web Sitesi, 2016).

1.2.1. Mahiyetleri Bakımından Vakıflar

Kuruluş temellerine göre vakıflar hayri vakıflar ve zürrî vakıflar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

a. Hayri Vakıflar

Gelirinin hepsi veya bir kısmı çeşitli hayır şartı ve hizmetlerine bağışlanmış vakıflardır. Kullanım alanlarına göre okul, camii gibi doğrudan doğruya toplumun yararlandığı müesseseler ve akarlar olmak üzere ikiye ayrılır.

b. Zürrî Vakıflar

Herhangi bir hayır koşulu olmaksızın, bütün gelirleri vakfedenin çocuklarına ayrılmış olan vakıflardır. Zürriyetin sona ermesi nedeniyle bu vakıflar bir hayrı hizmete tahsis edilebilir.

1.2.2. Mülkiyetleri Bakımından

Mülkiyetleri bakımından vakıfların yapılandırılması arazi kanununda ayrıntılı olarak anlatılmakla birlikte burada tanımlarıyla yetinilmiştir.

a. Sahih Vakıflar

Vakfın malvarlığını vakfedilen menkul ve gayrimenkullerden oluşan, her nevi maddi varlıklarının sahipliği vakfın tüzel kişiliğine ait olan vakıflardır. Bunlar vakfiyede belirtilen şekilde mütevelliler tarafından idare edilir.

b. Sahih Olmayan Vakıflar

Devlet arazisi üzerinde, Devlet Lideri veya onun izniyle meydana getirilen vakıflardır. Devlet arazisinden olan bir yerin tarımsal ürünlerinden pay verilmesi veya vergi gelirlerinin tahsisi gibi faydalanma hakkı verilmesiyle kurulan vakıflara, sahih olmayan vakıf (Gayri Sahih Vakıf) denilmektedir. Arazinin esas mülkiyeti Devlete ait olup devamlı bir tahsis olması nedeniyle vakıf olarak ifade edilmektedir.

1.2.3. İdareleri Bakımından Vakıflar

a. Mazbut Vakıflar

Türk medeni kanunundan önce kurulmuş olmakla birlikte Cumhuriyet dönemine geçilmesiyle Vakıflar Genel Müdürlüğüne yönetilen vakıflardır.

b. Mülhak Vakıfları

Mülhak vakıfları da aynı şekilde Medeni Kanun öncesi kurulmuş ancak yönetimi vakfedenlerin soyundan gelenlere şart koşulmuş vakıflardır.

c. Cemaat Vakıfları

Cumhuriyet öncesi gayrimüslim Türk vatandaşları tarafından kurulmuş hayır kurumlarının 1936 yılında düzenledikleri beyannameler ile Vakıflar Genel Müdürlüğündeki kütüğe tescil ve kayıtları yapılması suretiyle kurulan vakıflardır.

1.2.4. Kullanım Şekilleri Bakımından Vakıflar

a. İcare-i Vahideli Vakıflar

Belli bir tutar veya zamanla kiraya verilen vakıflardır.

b. İcare-i Vahide-i Kademeli Vakıflar

Belirlenen belli bir kira bedelinin sürekli olarak verilmesi durumunda bedava olarak kiracıdan hiç alınmayan ve kiracının ölümünde kiralık hakkı mirasçılara geçen vakıflar olup Cumhuriyet devrinde bu uygulama kaldırılmıştır.

Osmanlı dönemine ilişkin vakıflar Türk Medeni Kanunu'nun kabulünden önceki sınıflandırmayı oluştururken günümüzde Türk Medeni Kanun'u sonrası vakıflar olarak bir sınıflandırma daha olduğu görülmektedir. Bu sınıflandırmadaki vakıfların tamamı ise Türk Medeni Kanun'u çerçevesinde yapılandırılmış olan vakıf kurumlarıdır.

2. Osmanlı'da Vakıflar

Osmanlı ekonomisi anlayışına göre toplum veya birey ekonomisi için değil, aksine, ekonomik düzen topluma hizmetin araçlarından birisidir. Yani arz yönlü bir ekonomi söz konusudur. Osmanlı'da ekonomik anlayış, günümüzdeki fayda maksimizasyonu çerçevesinde hareket eden rasyonel birey tavrından ziyade, iktisatlı olma, ölçülü bir hayat sürme gibi fikirler üzerine yapılandırılmıştır. Bu anlayış nedeniyle küçük ölçekli esnaf grupları ahilik teşkilatları dahilinde, hizmet kavramı çerçevesinde örgütlenmiş dolayısıyla piyasaya dönük seri bir üretim yapısı ortaya çıkmamıştır (Tabakoğlu, 2005, s.235). Tarıma dayalı ekonomi sistemi olan Osmanlı'da savaş zamanları ordunun asker ihtiyacını karşılamak kaydıyla toprakların kiraya verilmesi suretiyle uygulanan tımar sisteminin çok önemli bir yeri olduğu bilinmektedir.

Osmanlı döneminde kurulan vakıfların çok zengin bir içerik ile kamusal faydayı gözetilen hizmet ve faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Zaman, zemin, yer ve toplumsal eğilimlere göre farklı türlerde gerçekleştirilen hizmetler sistemin durağan değil, tam aksine hareketli bir yapıya sahip olduğunun açık bir göstergesidir (Topbaş, 2011, s.26).

Vakıfların çeşit ve içerikleriyle ilgili olarak 1874 yılında İstanbul seyahati sırasında bir İtalyan gezgin tarafından söylenen sözler vakıfların etkilerini anlamamız açısından dikkate değerdir (Kazıcı, 2003, s.70):

“Sultanların ve şahısların hayratıyla beslenen sayılamayacak kadar çok güvercin sürüsü var. Türkler, kuşları himaye edip beslerler. Kuşlar da onların evlerinin etrafında, denizin üstünde ve mezarların arasında şenlik eder. İstanbul'da her yerde, başı üzerinde dört bir tarafında kuşlar vardır. Şehre, köy neşesi dağıtan ve

ruhunuzdaki tabiat durmadan yenileyerek içinizi serinleten cıvı cıvı sürüler, size şöyle dokunup geçer...”

Bu ifadeler kuş vakıflarının varlıklarından haber vermekle birlikte, insanlar üzerindeki olumlu etkilerini de dile getirmektedir.

Osmanlı Devleti'nde vakıflar, yaşam standartları açısından toplumsal düzeyde büyük oranda adaletin tesisi ve toplumsal tabakalaşmaların giderilmesi bakımından da önemli bir yere sahiptir. Özellikle Osmanlı devletindeki refah seviyesi en iyi şekilde ortaya koyan imaret sistemi² vakıf kurumlarının en göz alıcı örneğini oluşturmaktadır (Şen, 2002, s.36).

İki veya üç göz odası olan eve sahip olan yaşlı ve kimsesiz bir hanımın evinin kullanmadığı odalarını vakfederek, vakıf medeniyetinde yerini alması, hem Osmanlı toplumunda vakıfların önemi ve itibarını, hem de toplumun en alt kesiminden en üst kesimine kadar vakıf konusunda fikir birliği olduğunu ortaya koymasını bakımından önemlidir (Kazıcı, 2003, s.98).

Osmanlı devletinde vakıflar ekonomik hayattaki rolüyle de önemli bir yere sahiptir. Hayırseverlerin mal varlıklarından, “Allah'ın rızasını kazanmak” niyetiyle yaptıkları fedakarlıklar sayesinde günümüzde sosyal devlete yüklenen görevler, devletin üzerinden alınarak “vatandaşın vatandaşa hizmet etmesi” şeklinde gerçekleştirilmiştir. Kişilerin kendi rızalarıyla vakıf kurmaları ve din ayrımı yapmaksızın bütün canlılara hizmeti hedeflemesi, Osmanlı toplumunun kültürel değerlerinin ne kadar yüksek nitelikte olduğunu göstergesi olmuştur.

2.1. Vakıflarda Verilen Hizmetler

Kurum ve kuruluşlarının neredeyse tamamının özünü kendinden önceki Müslüman ve Müslüman-Türk devletlerinden alan Osmanlılar, vakıflar konusunda da aynı usulü devam ettirmişlerdir. Beylik yönetimi zamanında başlayarak devletin siyasi ve mali gelişimiyle eş anlı olarak sayısı artarak gelişen vakıfların ilk kurucusu Orhan Gazi olmuştur (Kazıcı, 2003, s.81-82).

Osmanlı'da faaliyet gösteren vakıfların türlerini ve hizmet alanlarının tamamını belirlemek ve saymak olanaksız olmakla birlikte kapsamını anlayabilmek için birkaç örnek vermek mümkündür (Topbaş, 2011, s.26-27):

- Cami, mescid, tekke, zaviye ve türbelerin inşaa ve bakımı,
- Medrese vb eğitim kurumları,
- İmarethaneler, kervansaraylar, hanlar, hamamlar ve daru'ş-şifa hizmetleri
- Namazgah, kütüphane ve misafirhaneler
- Su kuyuları, yolları, kemerleri, çeşme ve sebiller,
- Aşevleri, çocuk emzirme ve büyütme yuvaları,
- Esir ve köle azad etmek,
- Fakirlere yakacak temin etmek,
- Hizmetçilerin kırdıkları kase ve tabakların yerine yenisi alarak hizmetçilerin azarlanmasını önlemek
- Yetim kızlara çeyiz hazırlamak,
- Borçluların borçlarını ödemek,
- Dul hanımlara ve muhtaçlara yardım etmek,
- Mektep çocuklarına gıda ve giyecek yardımı yapmak,
- Fakir ve kimsesizlerin cenazesini kıldırmak,
- Bayramlarda çocukları ve kimsesizleri sevindirmek,
- Yaşlı ve kimsesiz hanımları korumak,

Ve daha pek çok alanda kurulan vakıflar nedeniyle Osmanlı Devleti bir “vakıf medeniyeti” olarak da anılır hale gelmiştir.

2.2. Osmanlı Vakıflarının Çeşitli İşlevleri

Başlangıçta kişisel ve toplumsal ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortaya çıkan vakıfları daha sonra toplumsal yaşamda ortaya çıkan değişim ve gelişim

² İmaret sistemi gereğince vakıflarda çalışanlara, mektep ve medrese talebelerine, fakirlere, yolculara vb. ücretsiz yemek hizmeti sunulurken, din ve ırk ayrımı gözetmeksizin toplumun her kesimine yönelik olarak sağlık hizmetleri verilmesinden, borcunu ve vergisini ödeyemeyenlerin mağduriyetlerini gidermeye varıncaya kadar pek çok alanda hizmet veren vakıfların kurulduğu görülmektedir.

doğrultusunda, içinde bulunduğu toplumların sosyokültürel yapısı, ekonomik olanakları ve yetenekleri nispetinde değişen ve gelişen kurumlar olarak görebiliriz (Şennur Şenel, 2009, s.124). Özellikle Osmanlı döneminde, serbest ekonomi anlayışı ve yerinden yönetim ilkelerine göre çalışan, her biri ayrı tüzel kişiliğe sahip, devletin yükselme ve duraklama dönemleriyle eşanlı olarak hizmet alanları büyüyüp küçülen, sosyal ve devlet hayatımızda toplumsal, kültürel, ekonomik hatta siyaset açısından belirgin bir potansiyele sahip bir sektöre dönüşmüştür (Öztürk, 1995, s.549). Bu açıklamalar ile birlikte vakıf kurumunun uzun tarihi dikkate alındığında, vakfın Osmanlı İmparatorluğu'nda, oluşumdan çok gelişim gösterdiği söylenebilir. Başta para vakfi³ olmak üzere birkaç yeni tür ve yöntem ortaya çıkmış olsa da, bunlar öteden beri var olan bir anlayışın, dönemin koşullarına göre şekil değiştirmesinden ibarettir.

Vakıflar aracılığıyla güdülen hizmetlere ilişkin, Fransız Comte de Bonneval'ın Osmanlı topraklarında geçirdiği sürede gördüğü bir örneği şöyle ifade etmiştir (Topbaş, 2011, s.29):

“Osmanlı ülkesinde verimsiz ağaçların sıcaktan kurummasına meydan vermemek üzere her gün sulanmaları için işçilere para vakfedecek kadar çılgın Türkler bile görmek mümkündür”

Osmanlılar vakıf anlayışı çerçevesinde geliştirdikleri kurumlarla ve yaklaşımla, vakıfları basit birer yardım sandığı oluşumunun ötesine taşıyıp, bu eserleri ekonomik, sosyal, dini, kültürel ve siyasi hayatın vazgeçilmez kurumları olmasına neden olmuştur (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayın No:101, 2012, s.21).

Hizmet alanlarına göre vakıf çalışmalarını alakalı olarak pek çok çalışma yapılmıştır. Söz konusu vakıfların çalışma usulleri, gelir elde etme yöntemleri, harcamalarda bulunmaları ve yönetimlerine kadar detaylı incelemeler yapılmıştır. Bu alanlardaki incelemeler konumuzun sınırlarını aştığı için söz konusu alanlardaki çalışmalara ve detaylarına değinmeksizin vakıfların çeşitli alanlardaki işlevlerine yer vermeyi uygun görüyoruz.

2.2.1. Ekonomik Hayatta Vakıfların Yeri

Osmanlı imparatorluğunda vakıfları iki grupta incelemek ve ekonomi ile olan ilişkilerini ayrı ayrı değerlendirmek gerekir. İlk grup, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, ibadet ve bayındırlık gibi konularda etkinlik gösteren ve bu anlamda doğrudan devlet ekonomisine katkıda bulunan vakıflardır. İkinci grup ise ekonomiye katkısı devletten daha çok piyasalara sağladığı fayda ile ölçülmesi gereken para vakıflarıdır (Türkoğlu, 2013, s.188). Para vakıfları Osmanlı toplumuna özgü bir vakıf türü olmakla birlikte, mal varlıklarının nakit para olarak vakfedilmiş olması nedeniyle diğer vakıflardan ayrılmaktadır. Vakfedilen paraların çeşitli şekillerde işletilerek sağlanan gelirlerin hayır işlerine harcanması suretiyle faaliyet gösteren vakıflardır (Kaya, 2003, s.189).

XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarının %20'si vakıf sistemi dahilinde olduğu görülmektedir. Çeşitli bölgelere ait verilere göre, Kastamonu ve civarındaki vilayetlerde, 1530-1540 yıllarına ait kayıtlara göre toplam gelirin %17'si, Karaman vilayetinde %14'ü, Rum vilayetinde %15,7'si, Halep ve Şam eyaletlerinde %14'ü, Zülkadiriye'de (Maraş) %5'i ve Rumeli'de %5,4'ü padişahlar ve ileri gelen devlet adamları tarafından yaptırılan vakıflara harcanmıştır (Eminoğlu, 1996, s.9). Vakıfların faaliyetleri ve görev alanları göz önünde bulundurulduğunda bu rakamların anormalliğine hükmetmek yersiz olmakla birlikte bu büyüklükteki bir yapılanmanın devletin yardım almaksızın gerçekleştirilebilmesi takdire şayandır.

17. yüzyıl vakıf gelirlerinin %33'ü dini hizmetler ve %6'sı eğitim hizmetleri için; 18. yüzyılda ise, vakıf gelirlerinin %30'u dini hizmetler ve %28'i de eğitim hizmetleri için sarf edilmiştir. Bu verilerden 17. yüzyıl vakıf gelirlerinin %39'unun ve 18. yüzyıl vakıf gelirlerinin %58'inin (mum alımı vs. gibi bazı düşük çaplı giderler haricindeki harcamalar) dönemin akademik personeli olarak nitelendirilebilecek olan kadroları (ulema sınıfı) için kullanıldığı anlaşılmaktadır

³ Vakıf paraların işletilmesini sağlayan vakıflardır. Para vakıfları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; (Koyunoğlu, 2008).

(Yüksel, 1992, s.411-412). Osmanlı devleti eğitim sistemi dini eğitim ağırlıklı olarak tasarlanmış olmakla birlikte pek çok eğitim kurumundaki eğitimler pozitif ilimleri de kapsayacak şekilde tasarlanmıştır. Dönemin bilim adamı profili, öncelikle dini eğitim alanında yeterlik kazandıktan sonra pozitif ilimlere yönelen bir yaklaşımın eseridir.

Olumsuz servet ve gelir dağılımını hafifleten, üst tabakaların toplumdaki zenginlik derecelerine binaen kurdukları vakıflar ile ekonomik ve sosyal sorunlara kısmen de olsa çözüm getiriliyordu. Vakıfların üzerlerine aldıkları hizmetleri yerine getirebilmeleri için çalıştırmak zorunda olduğu personel sayısı istihdamı artırıcı bir unsur iken zirai ve sınai işletmeler kurmaları ise üretimi artırıcı unsurlar olarak ekonomiye katkı sağlayan kuruluşlar olmuşlardır (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayın No:101, 2012, s.232-236).

Osmanlıda yargı, eğitim, idari hizmetlerin bazıları ile din hizmetleri ulema sınıfı tarafından icra edilmekteydi. Nitekim, 17. yüzyılda kurulan 313 vakfın 4913 kişi olan toplam personel sayısının 4313'ü (%87'si), söz konusu vakıfların eğitim ve dini hizmetlerinde istihdam edilmiş ulema sınıfı üyeleridir. Yine, 18. yüzyılda kurulan 324 vakfın toplamda 4947 personeli olup, 4104'ünün (%82'si) eğitim ve dini hizmetler için istihdam edildiği bilinmektedir (Yüksel, 1992, s.411). Bu verilerden anlaşılacağı üzere vakıflarca sağlanan istihdam imkânlarıyla, devletin üzerindeki önemli yüklerden olan istihdam ve sosyal güvenlik konularında kamusal fayda üretilmesi söz konusudur.

2.2.2. Şehircilik ve Bayındırlık Alanında Vakıfların Yeri

Osmanlı şehirleri genellikle vakıf bir külliyein etrafındaki camilerin, hamam, çeşme ve benzeri yapıların etrafında kurulmuştur. Bu şekilde yapılandırılan yüzlerce eser Rumeli'de şehirlerin İslâmî bir görünüm kazanmasına vesile olmuştur. Osmanlı, bir yurtlaştırma ve kolonizasyon yöntemi olarak vakıfları aktif olarak kullanmıştır. Örneğin Lale Devri'nin önde gelen sadrazamlarından Damat İbrahimpaşa, dünyaya geldiği köy olan Muşkara'yı kalkındırmak için pek çok eser yaptırmış, bu eserler sayesinde sağlanan hizmetlerle kısa sürede dönemin gelişmiş şehri haline gelen Muşkara'ya "Yeni Şehir" manasına gelen Nevşehir adı verilmiştir. Nevşehir, vakıfların Türk şehir hayatındaki etkisini tahlil edebilmek için yerinde bir örnektir (Ağmanvermez).

Yeni bir şehir kurulacağı zaman veya mevcut şehirlerin genişletilmesi ihtiyacı ortaya çıktığında öncelikle ihtiyaç duyulacak temel toplumsal hizmetleri sağlamak üzere külliye bünyesinde inşa edilen kurumlar için vakıflar tesis ediliyordu. Yerleşim bu tür vakıf eserler çevresinden dışa doğru genişleyerek geliyordu. Söz konusu vakıflarda geçici ve uzun süreli barınma hizmetleri de verilebilmekteydi. Özellikle şehir içi yolların, kaldırım ve köprüleri gibi ulaşım altyapısına yönelik yapım-onarım faaliyetleri de vakıflar aracılığıyla gerçekleştiriliyordu (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayın No:101, 2012, s.240-243).

Osmanlıda ticareti ve güvenli ulaşım düzenleri açısından konaklama ve pazar yerleri gibi sosyal ve ekonomik faaliyetlerin yapılabilmesini sağlayan hizmetler de ağırlıklı olarak vakıflar eliyle gerçekleştirilmiştir. Başta şehirlerin su ihtiyacının karşılanması olmak üzere bugün belediyelerin üstlendikleri kamusal hizmetler, eski İslâm şehirlerinde genellikle vakıflar aracılığıyla yerine getirilmekteydi (Bayartan, 2008, s.163).

2.2.3. Eğitim Hizmetlerinde Vakıfların Yeri

Tanzimat yıllarına varıncaya değin mahalle mekteplerinden en yüksek dereceli uzmanlık medreselerine kadar her düzeydeki eğitim kurumunun kurulması ve nitelikli hizmetin devamının da vakıflar tarafından finanse edilmesi sayesinde, günümüz devletlerinin bütçelerinde önemli yeri olan eğitim harcamaları için Osmanlılar uzun yüzyıllar merkezi bütçeden pay ayırmak zorunda kalmamışlardır (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayın No:101, 2012, s.238).

2.2.4. Sağlık Hizmetlerinde Vakıfların Yeri

Giderleri ve personel ücretleri vakıflar tarafından karşılanan bir başka önemli kamu hizmeti birimi olan hastaneler, Osmanlı devletinde tıbbi eğitimler için de

kullanılmıştır. Yatan hastaların yanı sıra ayakta tedavi hizmeti de veren hastanelerde fakir kimselere ilaçları bedelsiz olarak temin edilirdi. İstanbul, Edirne gibi büyük şehir hastaneleri hekimlerin her dalda ihtisas yaptıkları genel hastaneler olmakla birlikte, 1451’de kurulan Edirne ve 1514’te kurulan Karacaahmed (İstanbul) cüzzam hastaneleri gibi tek tip hastalığa özel olanları da vardı (Işık, 2009, s.4-5).

2.2.5. Sosyal Güvenlik ve Dayanışma Hizmetlerinde Vakıfların Yeri

Genel olarak bütün vakıflar, toplumun korunmaya muhtaç kesimlerinin (fakirler, muhtaç durumda olan hasta, yaşlılar, düşkünler, sakat ve yetimler) hamisi olmakla birlikte, bazı vakıf türleri de toplumun belli kesimleri için sosyal güvenlik sağlayan birer kurum niteliğinde faaliyet gösteriyordu. 1826 öncesi yeniçeri ortalarının kendi aralarında yardımlaşmayı sağlamak için kurdukları vakıf fonu olan orta sandıklar ve esnaf sandıkları bu tür vakıflara iki önemli örneği teşkil ediyordu (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayın No:101, 2012, s.244).

2.2.6. Sosyo-Kültürel Alanda Vakıfların Yeri

Kültürel faaliyetler ve güzel sanatların Osmanlı dönemindeki icra mekanları tekkeler olup bunların finansmanı da vakıflar tarafından sağlanmıştır. Şehirlerin vakıf külliyesi etrafında gelişmeleri vakıflar tarafından yapım ve onarımı yapılan köprüler, yollar ve bunların kesiştiği noktalarda yer alan vakıf kervansaraylar dünya tarihindeki en medeni ve insani kurumlar arasında yer almaktadır. Bu mekanlarda yolcuların kişisel bakımlarına yönelik olarak sunulan imkanlara ilave olarak, misafir edilenlerin ayakkabılarının tamiratına veya yenilenmesine hatta hayvanlarının bakımlarına kadar pek çok hizmet, bedava olarak din ve etnik köken farkı gözetilmeksizin verilmekteydi (Işık, 2009, s.5-6).

17. yüzyılda kurulan vakıfların %23’ü ve 18. yüzyılda kurulanların %18’i tüm gelirleri dini-sosyal ve kültürel amaçlara ayrılmış olan hayri vakıflardır (Yüksel, 1992, s.409).

2.2.7. Siyaset Aracı Olarak Vakıfların Yeri

Vakıflar Osmanlı’nın iskan siyasetini kolaylaştırdığı gibi fethedilen yerlerde İslam’ın yayılmasına da katkı sağlıyordu. Devlet adamları tarafından fethedilen yerlerde kurulan cami, medrese vb. vakıf eserlerin kurulması peşi sıra vakıflarda istihdam edilmesi gereken personeli de (eğitim, sağlık, din adamı vs.) bölgeye çekiyor, devamında bu yeni bölgelere göç eden insanlar sayesinde fatihlerin inanç ve medeniyetini de buralara yerleştiriyor, geniş alanların Türkleştirilip Müslümanlaştırılmasında önemli bir rol oynuyordu (Kazıcı, 2003, s.92-93).

Tarihsel süreçteki ekonomik, siyasi ve askeri sorunlara rağmen Osmanlı hanedanının siyasi meşruiyetini devletin yıkılışına kadar koruyabilmesinde, selatin vakıflarının da önemli etkileri olduğu söylenebilir (Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayın No:101, 2012, s.231).

Bütün bu faydalı yönlerine rağmen vakıfların henüz Fatih Sultan Mehmed döneminde aşırı artmaları nedeniyle tımarlı sipahilerin azalmasına neden olmuştur. Askeri anlamda ortaya çıkabilecek olan sorunların önüne geçmek için ferman çıkarılarak bazı vakıflar geçersiz sayılmıştır (Kazıcı, 2003, s.99).

Sonuç ve Değerlendirme

İnsanlık tarihinin çok eski dönemlerinde de insan ihtiyaçlarının karşılık beklemeksizin giderilmesine yönelik olarak kurulan hayır kurumlarının varlığı bilinmektedir. Söz konusu faaliyetler için kurulmuş olan tesisleri bugün vakıf olarak değerlendirmekteyiz. Bununla birlikte İslamiyet sonrasında vakıflara atfedilen anlam ve önem önceki dönemlere göre daha da değerli bir konuma yükselmiştir. Vakıfların altın çağı ise “vakıf medeniyeti” olarak da bilinen Osmanlı Devleti döneminde yaşanmıştır.

Şüphesiz ki bu değer artışının özünde “hayır” niyetinin, kişinin affına ve cennete girmesine vesile olabilecek sonsuz bir sevap kaynağının tesis edilmesi ve dahi vakfedilen unsurun Allah’ın mülkü olarak kabul edilmesi gibi çok güçlü dini referanslar bulunmaktadır.

Günümüz sosyal devlet anlayışı bağlamında, gerek merkezi idare gerekse yerel idareler tarafından gerçekleştirilmesi gereken pek çok hizmetin, vakıflar tarafından yerine getirildiği tarihi kayıtlardan açıkça anlaşılmaktadır. Vakıfların Osmanlı dönemindeki yeri ve önemini incelediğimiz bu çalışmada hayır amacıyla karşılıksız hizmet verme gayesi ile kurulmuş olan bu kurumların sosyo-ekonomik alanda da çok önemli bir yere sahip olduğu görülmüştür.

Yolda kalmışlara, fakirlere, bakıma muhtaç olanlara, düşkünlere, özürülere kısacası kendi kendine yetemeyen, yaşamak için başkalarının yardımına muhtaç olanlara yönelik olarak yapılan yardımların yanı sıra, hayvanlara ve bitkilere verilen hizmetlere kadar geniş çaplı hizmet alanı bulunan vakıfların dönemin şartlarına göre bir nevi sosyal yardımlaşma ve dayanışma kurumu olarak hizmet verdikleri söylenebilir. Hasta bakımı için kurulan şifahanelerde gelen herkese verilen tedavi hizmetlerine ilave olarak maddi gücü olmayanlara ilaçların bedava sağlanması, günümüzde ancak devlet eliyle gerçekleştirilebilecek hizmetler iken o dönemde gelirlerinden idaresine kadar bütün detayları bireyler tarafından kurgulanan vakıflar aracılığıyla sağlanmıştır.

Osmanlıda vakıfların gelir getirici işletmeler kurmasıyla üretimin, kuruldukları amacı gerçekleştirmek üzere gerekli olan personeli çalıştırmalarıyla da istihdamın artmasına neden olduklarını söylemek mümkündür. Yeni fethedilen yerlerde gerekli kamusal hizmetlerin başlangıcı olarak kurulan vakıflar etrafında kolonizasyon ve şehirleşme politikalarının kurgulandığı görülmektedir.

Eğitim hizmetlerinin Osmanlıda yüzyıllarca vakıflar aracılığıyla sağlanması merkezi idarenin üzerinden maddi ve idari anlamda çok önemli bir yükü almıştır. Bununla beraber vakıfların en önemli hizmet alanlarından birisi de dini eğitimin ve hizmetlerin verilmesi konularıdır.

Geçmişte vakıflar aracılığıyla verilen hizmetlerin hemen hemen hepsinin sosyal devlet anlayışı gereği günümüzde kamu idaresi tarafından karşılanmakta olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yine vakıfların ve vakıflarla verilmesi hedeflenen hizmetleri vermeyi amaç edinen dernek vb. sivil toplum kuruluşu türündeki yapılanmaların da söz konusu hizmetleri üstlendiği görülmektedir. Günümüzde söz konusu yapılanmaların Osmanlı dönemine nazaran kamusal alandaki ağırlığı daha hafif olmakla birlikte, bu durumun ortaya çıkmasında vakıf ve derneklerin kurulumundaki günümüz hukuki ve ekonomik sisteminin payı bulunmaktadır.

Dernek ve vakıfların kamusal hizmetlerde daha çok yer alabilmesini sağlamak için hukuki ve ekonomik kolaylıkların sağlanması, yönetim ve faaliyetlerinde yolsuzluk ve usulsüzlüklere meydan vermemek adına şeffaflığın sağlanması için gerekli düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. İnsanın olduğu her yerde doğru ve yanlış işler yapma potansiyeli olduğu bilinciyle, denetim mekanizmalarının güçlendirilerek kamusal hizmet verme hedefi olan sivil toplum kuruluşlarının hareket alanının artırılması gerekmektedir.

Vakıf medeniyeti olarak nitelendirilen Osmanlı devletinin devamı olan devletimizde ve milletimizde, vakıfların altın çağının yaşanmasına neden olan faktörlerin temelleri bulunmaktadır. Bu itici faktörlerin harekete geçirilmesi ve günümüz idari, hukuki ve ekonomik yöntemlerle harmanlaması halinde, yeniden kamusal faaliyet gösterdiği alanlarda devletin üzerinden önemli yükleri devralan büyük bir sektörün varlığı tesis edilebilir.

Kaynakça

- Ağmanvermez, A. (ty). Bir vakıf medeniyeti olarak Osmanlı. <http://www.e-tarih.org/makaleler.php?sayfa=makaledetay&makaleno=1173> (15.09.2016)
- Bayartan, M. (2008). Osmanlı şehirlerinde vakıflar ve vakıf sisteminin şehre kattığı değerler. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 10(1), 157-175.
- Berki, A. H. (1957). İslam'da vakıf, sahih ve gayr-i sahih neveleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6.
- Berki, Ş. (1981). Vakıflar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 38, 1301-1308.

- Dülger, A. (2005). Kültür aktarımında vakıfların rolü nedir?. *Yeni Şafak.*, 9 Mayıs.
- Eminoğlu, M. (1996). *Osmanlı tatbikatında nakit para vakıfları ve günümüz ekonomisinde uygulanabilirliği*. Bursa.
- Ertem, A. (2011, Aralık,). Osmanlıdan günümüze vakıflar. *Vakıflar Dergisi*(36), 25-65.
- Işık, H. (2009, Nisan). Bir kamu hizmeti birimi olarak vakıfların Osmanlı toplum yaşamındaki rolü. *Akademik Bakış, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*,(16), 1-10.
- Kaya, S. (2003). Para vakıfları üzerine. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(1), 189-203.
- Kazıcı, Z. (1985). *İslami ve sosyal açıdan vakıflar* (Marifet Yayınları No:42 b.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kazıcı, Z. (2003). *Osmanlı vakıf medeniyeti*. İstanbul: Bilge Yayıncılık.
- Koyunoğlu, H. H. (2008). Para vakıfları: muhasebe defterlerine göre 17. yüzyıl istanbul uygulaması. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII(1), 253-303.
- Müdürlüğü, T. V. (2009). *T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Stratejik Planı 2010-2014*. Ankara: T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Öztürk, N. (1995). *Elmalılı M. Hamdi gözüyle vakıflar*. Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şen, M. (2002, Kasım). Osmanlı Devletinde sosyal güvenlik: ahi birlikleri, loncalar ve vakıflar. *Çimento Endüstrisi İşverenleri Sendikası Dergisi*, 16(6), 18-40.
- Şennur Şenel, Z. T. (2009). 1926-1967 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nde kurulan tesisler (vakıflar). *Gazi Akademik Bakış*, 3(5), 123-141
- T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü. <http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=35>
- Tabakoğlu, A. (2005). *Türk iktisat tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topbaş, O. N. (2011). *Medeniyetimizin fazilet zirvelerinden vakıf infak hizmet*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Türkoğlu, İ. (2013). Osmanlı Devletinde para vakıflarının gelir dağılımı üzerindeki etkileri. *SDÜ İİBF dergisi*, 18(2), 187-196.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayın No:101. (2012). *Bir medeniyetin izdişümü vakıflar*. İstanbul: T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Yüksel, H. (1992). Vakıf müsadere ilişkisi (Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı). *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*(XII), 398-424.
- Yüksel, H. (1998, Mayıs). XVII. yüzyılda Osmanlı vakıflarının sentezi. *Vakıf ve Kültür Dergisi*, 1(1), 16-19.